

SERBIAN ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS

SCIENTIFIC MEETINGS

Volume CXLVII

DEPARTMENT OF HISTORICAL SCIENCES

Book 35

THE FIRST BALKAN WAR 1912–1913

HISTORICAL PROCESSES AND PROBLEMS IN THE LIGHT OF THE CENTENNIAL EXPERIENCE

Accepted at the I Meeting of Department of Historical Sciences, 22 January 2014,
on the basis of report of the Academicians *Vasilije Dj. Krestić*, *Dragoljub Živojinović*
and Corresponding members *Mihailo Vojvodić* and *Dragoljub Dimić*

Editor

MIHAILO VOJVODIĆ

Corresponding member

BELGRADE

2015

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

НАУЧНИ СКУПОВИ

Књига СXLVII

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

Књига 35

ПРВИ БАЛКАНСКИ РАТ 1912–1913

ИСТОРИЈСКИ ПРОЦЕСИ И ПРОБЛЕМИ У СВЕТЛОСТИ СТОГОДИШЊЕГ ИСКУСТВА

Примљено на I скупу Одељења историјских наука од 22. јануара 2014. године
на основу реферата академика *Василија Ђ. Кресџића* и *Драгољуба Живојиновића*,
дописног члана *Михаила Војводића* и *Драгољуба Димића*

У р е д н и к

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

дописни члан

БЕОГРАД

2015

САДРЖАЈ

Увод	9
------------	---

I

Михаило Војводић, <i>Економски чиниоци националне сјраиџегије Србије уочи Првог балканског ратиа</i>	15
Mihailo Vojvodić, <i>Economic factors of the Serbian national strategy on the eve of the First Balkan War</i>	23
Василије Ђ. Крестић, <i>Срби из Угарске и балкански ратиови</i>	25
Vasilije Dj. Krestić, <i>The Serbs in Hungary and the Balkan Wars</i>	30
Владимир Стојанчевић, <i>Срби на Једрену у ратиу са Турцима 1912–1913. Сјор око заробљавања Шукри паше</i>	31
Vladimir Stojančević, <i>Serbs in Jedrene during the 1912–1913 war. Dispute over the capture of Shukri Pasha</i>	35
Славенко Терзић, <i>Прилике у Сјарој Србији уочи ослобођења 1912. године</i>	37
Slavenko Terzić, <i>Social circumstances in old Serbia on the eve of the liberation in 1912</i>	43
Душан Т. Батаковић, <i>Србија, арбанашки покрећи и зашћииа Срба на Косову и Мејохији (1878–1912)</i>	45
Dušan T. Bataković, <i>La Serbie, les mouvements albanais et la protection des Serbes dans Kosovo et Metohija (1878–1912)</i>	73
Радослав Распоповић, <i>Русија и преговори о савезу Србије и Црне Горе</i> ..	75
Radoslav Rasporović, <i>Russia and negotiations on the Montenegro and Serbia alliance</i>	96

II

Jean-Paul Bled, <i>L'Autriche-Hongrie et les guerres Balkaniques</i>	101
Жан Пол Блед, <i>Аустро-Угарска и балкански рајнови</i>	104
Ђорђе Микић, <i>Први балкански рај 1912. и унутрашња јолијика Аустро-угарске</i>	107
Djordje Mikić, <i>The First Balkan War 1912 and internal affairs of Austria-Hungary</i>	126
Драга Мاستиловић, <i>Српска јолијичка елија у Босни и Херцеговини и Први балкански рај</i>	129
Draga Mastilović, <i>The Serbian political and intellectual elite in Bosnia and Herzegovina and the First Balkan War</i>	150
Љиљана Алексић-Пејковић, <i>Српско јијање у јолијичким јлановима Италије у 20. веку</i>	151
Ljiljana Aleksić-Pejković, <i>The Serbian question and the Italian policy towards the Balkans in the 20th century</i>	159
Panayotis G. Charitos, <i>The First Balkan War and the question of the Dodecanese</i>	161
Панајотис Г. Харитос, <i>Први Балкански рај и јијање Додеканеза</i>	171
Spyridon Sfetas, <i>Greek perceptions of the First Balkan War and Venizelos's efforts to preserve the Balkan Alliance</i>	173
Спиридон Сфетас, <i>Грчко схвајање Првог балканског раја и Венизелосови најори за очување Балканског савеза</i>	186
Биљана Стојић, <i>Француска и стварање албанске државе (1912–1914)</i>	187
Biljana Stojić, <i>France and the creation of the Albanian state (1912–1914)</i>	201
Ђорђе Ђурић, <i>Руски јосланик у Србији Николај Хартиг и балкански рајнови</i>	203
Djordje Djurić, <i>Russian Minister Plenipotentiary in Serbia Nicholas Hartwig and the Balkan wars</i>	212
Александар Растовић, <i>Одјек Првог балканског раја у бријанском јарламенту</i>	213
Aleksandar Rastović, <i>The impact of the First Balkan war on the British Parliament</i>	223
Душко Топаловић, <i>Мисија шведског Црвеног крста у Србији у Првом балканском рају</i>	225
Duško Topalović, <i>The Swedish Red Cross mission in Serbia in the First Balkan War</i>	241

- Christer Jorgensen, *A Norwegian Among the Serbs: Colonel Henrik Angell's Military Mission to Serbia during the First Balkan War (1912–1913)* 243
 Кристиер Јоргенсен, *Норвежанин међу Србима: војна мисија у Србији љуковника Хенрика Ангела љоком Првог балканског ратa (1912–1913)* . . . 256

III

- Александар Лома, *Језичка и етничка љрошлост Слара Србије у свейлу љонономасллке* 259
 Aleksandar Loma, *Old Serbia's linguistic and ethnic past in the light of the toponymic evidence* 272
- Слободан Реметић, *Слара Србија и дијалекатска карта српског језика* 275
 Slobodan Remetić, *Old Serbia and the dialect map of the Serbian language* 285
- Рада Стијовић, *Ослободилачки ратови и српска језичка башиина Косова и Мејохује* 287
 Rada Stijović, *The Wars of liberation and the Serbian linguistic legacy of Kosovo and Metohija* 295
- Предраг Пузовић, *Српска љравославна црква и балкански ратови* . . 297
 Predrag Puzović, *Serbian Orthodox Church and the Balkan wars* 304

- Ненад Макулјевић, *Ангажовање умејника у служби Краљевине Србије љоком Првог балканског ратa* 305
 Nenad Makuljević, *The engagement of artists in the service of the Kingdom of Serbia during the First Balkan War* 315

IV

- Мирјана О. Маринковић, *Балкански рат у мемоарима љурских војсковођа Абдулах-љаше и Махмуда Мухтар-љаше* 319
 Mirjana O. Marinković, *The Balkan War in the memoirs of Turkish generals Abdullah Pasha and Mahmud Muhtar Pasha* 331
- Милић Ј. Милићевић, *Илустровани часописи као нарајивни извори о балканским ратовима* 333
 Milić J. Milićević, *Illustrated periodicals as narrative reports on the Balkan wars* 347

Naoum Kaytchev, <i>Recent Bulgarian Historiography on the First Balkan War</i>	349
Наум Кајчев, <i>Новија бугарска историографија о Првом балканском рату</i>	357
Милош Ковић, <i>Балкански ратови у историографију (после 1989)</i>	359
Miloš Ković, <i>The Balkan Wars in the historiography (after 1989)</i>	376

V

Коста Чавошки, <i>Косово и Метохија сто година после ослобођења</i>	379
Kosta Čavoški, <i>Kosovo and Metohija one hundred years after liberation</i>	388
Јелена Гускова, <i>Турски фактор на Балкану у савременим геополитичким условима</i>	389
Jelena Guskova, <i>The Turkish factor in the Balkans under contemporary geopolitical conditions</i>	394
Зоран Лакић, <i>Борба за Балкан – сто година касније – Балкански ратови 1912–2012. године</i> –	395
Zoran Lakić, <i>The fight for the Balkans – one hundred years later – Balkan Wars 1912–2012</i> –	399

ИЛУСТРОВАНИ ЧАСОПИСИ КАО НАРАТИВНИ ИЗВОРИ О БАЛКАНСКИМ РАТОВИМА

МИЛИЋ Ј. МИЛИЋЕВИЋ

Апстракт. – Балканске ратове су, поред осталих извора, представила и три илустрована гласила: *Балкански рай* у слици и речи Душана Шијачког и две истоимене *Илустроване райне кронике*, Каменка Суботића и Светолика Гребанца. Сваки од ових часописа специфичан је на свој начин мада се између њих може наћи и прилична доза истоветности. Уочавања ових заједничких карактеристика у делу наративне презентације прошлости управо је тема овог излагања.

Кључне речи: периодика, балкански ратови, наративни извори

Питање које се само по себи поставља и на које би већ на почетку требало одговорити тиче се методолошког приступа. Зашто се о три часописа говори истовремено односно, зар поступак појединачне анализе не би био сврсисходнији? Одговор на ово питање могао би се сажети само у једној речи – рационалност, мада би и термин истоветност такође имао свој смисао. Наиме, сва три часописа до те мере су слична да им уредничка неинвентивност, у два, заправо три случаја, није наденула чак ни различито име. Ни у погледу садржаја, на шта ћемо такође указати, ствари не стоје боље. Једном речју, анализа и класификација једног часописа примерена је и у случају друга два. Стога смо одлучили да њима приступимо одједном и прикажемо их на готово истоветан начин.

Став потпуно супротан изнетом и истицање специфичности и изузетака у сваком од ових часописа сигурно би имао оправдање, али би последица појединачне анализе сваког написа и наравно сваке фотографије захтевала простор читаве монографије, која би неоспорно поновно захтевала и извесну груписаност односно категоризацију. По нашем мишљењу генерално најбоље решење, које је већ делимично и спроведено, јесу репринт издања која би посредством нове технологије и на модеран начин знатичељном читаоцу дала занимљиво штиво о ратној прошлости, а историчарима врло значајан изворни материјал.

Гледајући уназад, илустрована периодика овог типа, тј. она посвећена ратним збивањима није била потпуна новина, јер су часописи Суботића,

Гребанца и Шијачког већ имали свој делимичан узор. Била је то истоимена *Илустрована рајна кроника*, издавана од јула 1877. до фебруара 1878. године у Новом Саду под руководством Стеве Васина Поповића и Арсе Пајевића. Двојицу познатих издавачких делатника пратили су у овом подухвату још познатији списатељи. Најпре Јован Јовановић Змај, а затим и два Србијанца, Пера Велимировић и Пера Тодоровић, који су се у то време као избеглице обрели на тлу Аустроугарске.¹

Појам узора уводи нас и у питање односа, или другачије речено, да ли су и колико, три часописа са тематиком из балканских ратова, по форми и садржају идентични са оним посвећеним српско-турском рату, и ако јесу, у којој мери? Одговор на ово питање, изузевши идентична имена, био би готово у потпуности негативан, јер чак и прелиминаран поглед показује на тек само по коју, скоро занемарљиву сличност. Разлике, међутим, уочавају се одмах, а прву од њих представља обрнуто пропорционална величина. Старија *Кроника* изашла је у само 7 бројева, који су, опет супротно, четири или чак осам пута „дебљи“ од оних посвећених балканским ратовима.² Још приметнија разлика је у визуелном делу. Упркос премијери ратне фотографије старој већ три деценије и руском ратном фотографу И. В. Громану, захваљујући коме је она стигла и на ове просторе, *Кроника* српско-турских ратова уопште је не садржи, већ се њене визуелне представе своде искључиво на графичке приказе. Насупрот овом, у млађим *Кроникама* као и *Балканском рају* фотографија је више него доминантан вид, док су остале врсте представа: уметничке репродукције, цртежи, карте и друго, бројчано крајње ограничени. Старија *Кроника*, упркос ратним дешавањима, има и нешто ведрији тон исказан и кроз посебну рубрику тзв. „Смесице“ које су по правилу праћене и приличним бројем карикатура.³ У млађим *Кроникама* шаљиви садржаји готово у потпуности изостају. Јављају се тек у три или четири карикатуре (Гребанац и Суботић), док се у *Балканском рају*, оне не појављују нити на једном месту. Коначно и најважније, тематика старијег и млађих часописа скоро је у потпуности различита. У млађим, она је превасходно усмерена на српска и црногорска ратна дејства, док се акције савезника, изузев у случају опсаде Једрена једва тек помињу. Код старије *Кронике* ситуација је обрнута. Руске трупе, заповедници и њихова дејства у Азији и Европи праћена су са толико описа да се чини да је овај месечник намењен руској а не српској читалачкој публици. Свему овом треба додати и чињеницу да је старија *Кроника* у времену излажења била једини српски часопис овог типа, док је *Балканске рајшове*, тачније барем први, пратило истовремено њих три, од тога један

¹ Текст Н. Марковића објављен у *БР*, бр. 4 од 10. 2. 1913, стр. 62–63. О овоме опширније у уводу њеног репринт издања. Београд 2011, стр. 7–18.

² *Кроника* посвећена српско-турском рату, изузев у првом броју, обухвата 64 или укупно 464 стране.

³ Аутор ове рубрике био је Јован Јовановић Змај. Управо она је послужила као концепт за будући шаљиви часопис под именом *Сћармали*. Види *КП*, св. 5, децембар 1877, стр. 319–320; Репринт, 2011, стр. 15.

новосадски и два београдска.⁴ Према томе, напредак и у погледу бројности часописа овог типа, више је него несумњив.

Једна од многобројних заједничких карактеристика сва три часописа посвећених балканским ратовима била је краткоћа њиховог постојања. Због овога је најдуже излагање, и то Суботићеве *Кронике*, потрајало свега тринаест месеци, док је век друга два био чак и знатно краћи. Супротно, појава првог броја ових часописа барем у два случаја скоро је идентична. Оба броја *Кроника*, Гребанчеве и Суботићеве, изашла су готово у исти дан, средином октобра 1912. или непуне две седмице од званичног избијања сукоба.⁵ Трећи часопис, *Балкански рай*, био је пар месеци млађи. Његов први број угледао је светлост дана тек 20. јануара 1913. године, само тик пред окончање примирја и новог отпочињања ратних дејстава.⁶ За разлику од скоро једновременог почетка, гашење ове периодике много је различитије. Прво је, већ у марту 1913, нестало Гребанчеве, а до јесени и Суботићеве *Кронике*. Два месеца касније, у децембру 1913, *Балкански рай* у слици и речи такође је окончао своје излагање.⁷

Хронолошки оквири указују на још један податак. *Балкански рай* у слици и речи, као и *Илустрована рајна Кроника* Каменка Суботића, сведочанство су за оба рата, док је Гребанац часописом покрио само први, онај вођен са Турском.

Дужина излагања сваког од часописа делимично је условила и њихов укупан број. Гребанчев часопис публици их је понудио најмање, свега 26, док је Шијачки доспео до броја 40. Суботићева *Кроника* зауставила се на 50. броју, с тим што је већ у 38. образложено како је већ постојећа намера да се излагање оконча, осујећена новим српско-бугарским ратом. Ипак, целокупно поређење обима изведено на основу броја штампаних страна (са једним или два табака по примерку), *Балканском рају* сигурно даје преимућство (640 стр.), док су друге две *Кронике* по обиму биле за око трећину краће.⁸

Као и остала обележја, учесталост излагања ових часописа само се делимично поклапала. Часописи Суботића и Шијачког били су недељници,

⁴ *КС* издаван је у Издавачкој књижарници Свет. Ф. Огњановића у Новом Саду, а само штампање вршено је у д. д. „Браник“. Уредништво *КГ* налазило се у Позоришној 2 у Београду, где је била и штампарија „Ст. М. Исаковић и Комп“. *БР* штампан је у „Младој Србадији“, власништво Влад. Анђелковића.

⁵ Први број *КГ* изашао је 14. а *КС* 18. октобра (25) 1912. године. Почетак излагања овог другог часописа наведен је на основу прорачуна, пошто први број у Народној, као и Централној војној библиотеци није сачуван.

⁶ Примирје са Турском започето је 20/21. новембра 1912. а окончано 21. јануара 1913. у 17 сати.

⁷ Последњи број *КГ* изашао је 10. марта, *КС* 16. октобра, а *БР* 12. децембра 1913.

⁸ *КГ* броји укупно 416, а *КС* 408 страна. У првој *Кронизи* пагинација је континуирана, док код Суботића важи само за појединачан број.

док је Гребанчев подухват био амбициознији. Његово гласило, што је вероватно други разлог његовог знатно краћег излагања, био је двонедељник (изл. у недељу и четвртак) од чега се, почетком, а нарочито пред крај излагања, у већој мери одступало, па је размак између неких јануарских и фебруарских бројева био и по више седмица. Разлог томе, како је само уредништво наводило, био је недостатак хартије одговарајућег квалитета, иначе набављаног из Аустрије.⁹

Представљање сва три часописа као врсте историјског извора, започећемо основним постулатом ове науке. То су поједина документа штампана на њиховим страницама. Приступајући искључиво на овај начин, Гребанчева *Кроника* у потпуности одудара од друга два недељника пошто се у њој овакав тип извора уопште не појављује. У случају остала два, предност свакако припада *Балканском рајћу*, јер је бројем и разноврсношћу штампаних докумената у знатном преимућству у односу на други конкурентски лист. Нека од докумената, ипак, заједничка су за оба гласила при чему овде највише мислимо на Прогласе четворице владара поводом избијања рата са Турском. Исти случај, чак и у облику форме (факсимил), јесте документ о наредби бугарске команде о нападу на Србе од 16. јуна 1913. Неки од ових докумената, као што је већ напоменуто у случају Суботићеве *Кронике*, искоришћени су и у форми насловне стране. Остали штампани документи углавном су војне природе и представљају нека од највиших наређења. Окончање сукоба донело је још неколико докумената, међу којима су и наредбе о престанку дејства појединих крупних формација, каква је нпр. 2. армија под командом генерала Степе Степановића.¹⁰ Истим поводом пренето је и више говора српских званичника, краља и престолонаследника у част повратка трупа у престоницу, проглас краља Николе поводом демобилизације трупа, августа 1913, као и престона беседа краља Петра приликом поновног отварања Народне скупштине, октобра 1913. Укупно узевши, у ова два часописа, самостално или у оквирима рубрика, објављено је више од двадесет различитих докумената, при чему је у гласилу Шијачког овај број четири пута већи. Међутим, својеврстан епилог и вероватно најзначајнији документ – Уговор о миру између четворочлане коалиције и Турске царевине, представљен је само у Суботићевој *Кроници*.¹¹

У историографском смислу само на корак од докумената, на путу ка субјективнијем поимању ратне стварности, налазе се сумарни и доста штурни текстови посвећени току рата, праћени прегледима савезничких и противничких армија, њиховим поделама, распоредом и сл. Између њих се по обиму истиче петоделни чланак у *Балканском рајћу* који крајње резимирано даје преглед читавог рата са Турцима, с тим што су прва четири наставка посвећена

⁹ Број 20 изашао је 30. децембра, а број 21 тек 27. јануара 1913. Следећи број, 22, носи датум од 3. фебруара, а наредни тек од 24. истог месеца.

¹⁰ *БР*, бр. 28, стр. 434–435.

¹¹ Види бр. 46 овог часописа.

оружаним дејствима Србије, а пети акцији Црне Горе.¹² Подгрупи овог типа чланака објављених у истом часопису припада чланак посвећен победи код Битоља, као и стручно објашњење генерала и министра војног Милоша Божановића о учешћу трупа војске Србије у опсади и заузећу Једрена.¹³ На сличан начин пренет исказ јавља се и на страницама Гребанчеве *Кронике*, где се у дводелном тексту под називом „Освајања савезничких војски“, лаконским језиком, само набрајају успеси свих савезника учињени до 14. октобра 1912.¹⁴ На таксативан начин, и овде су представљене зараћене армије, њихова бројност, изглед, подела и задаци. Најпре је то учињено са снагама Србије и Црне Горе, а затим са грчким, турским и коначно бугарским. Сродни овом су и посебни натписи, праћени уметничким илустрацијама, где су дати бројчани и технички прегледи јединица грчке и турске флоте.¹⁵ Први балкански рат неминовно је донео и људске губитке, чије бројчане податке највише налазимо у часопису Душана Шијачког. У његовом гласилу не дају се само укупни губици трупа Србије и Црне Горе, већ и они настали у појединим биткама као што је Кумановска, или они крупнијих војних састава, као рецимо Тимочке дивизије током дејства под Једренима. Спискови губитака резервисани су понекад искључиво за одређене категорије делатника – учитеље или свештенике.¹⁶ У истом листу налазимо и разне друге пописе. Један од њих односи се на свих 36 београдских ратних болница, при чему су назначене и њихове адресе.¹⁷ Најважнији административни подаци, попут поделе нових територија и резултата првог пописа становништва, такође се налазе на страницама овог листа. Уопште гледано, подаци дати у овим рубрикама представљају једну од најкориснијих страна ових часописа. У неким од случајева они су јединствени, док су у другим „прва рука“ погодна за упоређење са другим или нешто каснијим подацима.

Илустративни материјал персоналног типа умногоме је одређивао наративни садржај часописа, а један од његових делова биле су и биографије, при чему никако не треба мислити да је фотографија сваког појединца нужно била праћена и његовим животописом. Заправо, овакви случајеви били су прилично ретки, резервисани само за више официре, док је велика већина других добила тек пар реченица. У најчешћем случају, под слоганом „наши осветници“, „наши јунаци“ и сл. крио се заправо само кратак опис њихове погибје или смрти изазване неким другим околностима. Виши заповедници, међу њима понеки страни, добили су извесну биографију, по правилу кратку, енциклопедијске форме. Од страних први ју је, чак и пре домаћих, добио генерал Михаил Савов, а иза њега командант армије Зеки-паша.¹⁸ У Суботићевој

¹² *БР*, бр. 1, 2, 3, 5 и 21.

¹³ *БР*, бр. 36, стр. 562–563; бр. 12, стр. 190–191.

¹⁴ *КГ*, бр. 1, 2.

¹⁵ *БК*, бр. 37, 38, 39, 40; *КГ*, бр. 1, 2.

¹⁶ *БР*, бр. 32, 36, 37, 40.

¹⁷ *БР*, 39.

¹⁸ Фотографија генерала Михаила Савова, представљена на читавој страници као и његова кратка биографија, објављена је већ у првом броју *КГ*, стр. 6–7.

Кроници кратке биографије, тачније забелешке, о високим бугарским заповедницима дате су групно, у једном чланку, док су пак фотографије разасуте широм разних бројева.¹⁹ Истоветно, путем групне забелешке Гребанац је представио највише турске заповеднике.²⁰ Краће животописе бугарских и турских команданата, генерала Ратка Димитријева, Шукри-паше, Енвер-беја и Изет-паше, налазимо и у *Балканском рајџу*, мада се по пажњи указаној му у истом часопису највише истиче бранилац Скадра, Есад-паша. Високи домаћи заповедници знатно су бројнији, мада се од свих њих једино биографија генерала Михаила Живковића појављује у сва три уредништва.²¹ Од осталих чешће су биографије Радомира Путника, Боже Јанковића, Живојина Мишића и Паула Штурма, а њима се, и то искључиво у *Балканском рајџу*, придружују и Светислав Исаковић, Миливоје Николајевић, Павле Пауновић, Вукоман Арачић, Стеван Хаџић, Милован Недић, Живко Павловић и Душан Пешић. Биографије четника односно комита још су ређе. Изузетак представљају само они најпознатији – војводе Дејан и Вук (Гребанац и Шијачки), затим војвода Доксим (Гребанац), као Василије Трбић и војвода Бабунски (Суботић). Изузетак који у потпуности потврђује правило је краћа биографија (са породичном фотографијом) једног наредника – Саватија М. Милошевића Југа. Пажњу Гребанчевог уредништва Милошевић је заслужио искључиво својом старином. Како се у часопису вели, он је у целокупној војсци био наредник са најдужим стажом у чину, пошто га је стекао још давне 1894. године.²²

Балкански ратови били су главни разлог излажења ових часописа, тиме наравно и њихова централна тема. Сваки од часописа донео је, међутим, и својеврсне додатке, нешто што у најужем смислу није имало директне везе са актуелном ратном тематиком, или ова веза, ако одбацимо ускомисленост, само посредно се назирала. У ове „дodatке“ можемо сврстати текстове (и илустрације) из неке „друге историје“. Придружићемо им и оне етнографског карактера, одмах уз ограду да се због сродности наука, садржаји у текстовима врло често преплићу. Коначно часописи пружају обиље књижевних дела, мање прозног и неупоредиво више лирског опуса.

Усредсређеност на савремене догађаје оставила је мало простора за ранија збивања, а ово обележје карактеристично је за сва три уредништва. Једва нешто већи тематски изузетак, мада у најкраћем обиму, чини епоха два

¹⁹ Ради се о извештају В. М. Росића пренетом из „Балкана“ и основним биографским напоменама генерала: Димитријева, Савова, Кутинчева, Фичева, Никифорова, Везова, Пјејова, Николајева, Петрова и Паприкова. *КС*, бр. 22 од 21. 3 (4. 3. 1913), стр. 177–179. Уређивачки манир да фотографије не прате текст, да су дате раније, понекад касније, присутан је у сва три часописа.

²⁰ *КГ*, бр. 3, стр. 16.

²¹ Већ објашњени изузетак у домену фотографије, као и биографије су поменута тројица: Глишић, Велимировић и Здравковић.

²² Према Чеди Поповићу, аутору овог чланка, Југ је рођен априла 1852. године. У војску је ступио као добровољац, у време српско-турских ратова, без тачне назнаке године. Нареднички чин стекао је априла 1894. године. *КГ*, бр. 18 од 16. 12. 1912, стр. 8.

устанка, симболички можда најбоље представљена на насловној страни првог броја Гребанчеве *Кронике*. На њој је фотографија макете заједничког споменика Карађорђу и Милошу, са још сугестивнијом легендом – „Оснивачи нове Србије и први рушитељи турског царства на Балкану.²³ Све остало везано за устанке дато је само у назнакама, било да се ради о ликовним или пак кратким наративним формама. Тако у *Балканском райџу* налазимо тек помен и слику Карађорђа, а код Гребанца само фотографију куће у којој је рањен Хафиз-паша приликом боја на Иванковцу и фотографију цркве у Такову.²⁴ Даље представљање прошлих збивања и личности још је сиромашније. Своди се само на познату слику предаје кључева Београда, и на већ више него познати групни приказ деветорице вођа Херцеговачког устанка. Српско-турски рат 1876–1878. године у часописима једва да је и поменут. Ради се о само два наставка настала на основу сећања садашњег генерала Михаила Живковића.²⁵ Други оружани сукоби, домаћи и страни, уреднике су мало занимали изузев у случају када је на основу поређења ранијих ратова, од времена Наполеона па до данашњих, требало извући поуку колика је бројчана моћ балканских савезника и сходно њој, показати њихову војничку вредност.²⁶ Врло редак пример понирања у још дубљу прошлост, домаћу средњовековну, представља један кратак натпис о барјаку Бошка Југовића пронађеном у ризници манастира Студенице.²⁷ За исти временски период, чак и исти догађај везан је и опис Муратовог турбета, које је фотографијом и текстом, често у више махова, приказано у сваком од три часописа.²⁸ На први поглед анахрони, уз то и малобројни, овакви чланци били су приметно утилитарни. Они су сугерисали на пробране делове прошлости, на које би савременици требало да се угледају. Косово и битка која се на њему некад одиграла били су, легендарно или фактографски, централни мотив, који је, као врло искористљив у савременим дешавањима, био у ближој или даљој позадини скоро сваког објављеног натписа.

Штампани документи, текстови везани за дубљу прошлост, кратки натписи, бројчани прегледи, као и биографије, чине знатан наративни део садржаја сваког од три часописа. Уз њих, један добар део представљају текстови субјективнијег доживљаја рата. Њих ћемо овде третирати под заједничким именом „лична сведочанства“ и покушати да их представимо путем одређене класификације. Критеријум за њу биће наравно тема или, тачније, неколико тематских група везаних за војне акције. У прву групу сведочанстава сврстаћемо две победе, кумановску и битолску, а у другу опсаду Једрена и операцију на Албанском приморју и око Скадра. Придружићемо им и појединачна

²³ Види *КГ*, бр. 1 од 14. 10. 1912, насл. стр.

²⁴ *КГ*, бр. 4, бр. 13.

²⁵ *БР*, бр. 8 од 10. 3. 1913, стр. 128; *КГ*, бр. 2, 3.

²⁶ Чланак *Пређашњи райџови* (у бр. 6 *КГ*).

²⁷ *БР*, бр. 21, на Видовдан 1913, стр. 325.

²⁸ *БР*, бр. 17 од 19. 5. 1913, стр. 271.

сведочанства из комитских акција, свесни да овако упрошћена шема свакако има мањкавости, пошто су сви листови обрадили вероватно све војне активности, почевши од акција и победа код Прилепа, Велеса или Призрена, па до оних релативно минорног карактера и последица.

Упркос чињеници да су Куманово и Битољ сигурно најсјајније победе Србије, у њима је у оквирима личних доживљаја дато несразмерно мало простора. Личних сведочанстава о бици код Куманова тек је десетак, а број оних који се односе на победу код Битоља готово упола је мањи. Одговор на питање зашто је то тако, могао би се тражити у текстовима обимнијег општијег карактера пошто су они у сва три часописа углавном покрили ове теме. Други разлог, који само можемо претпоставити, јесте уреднички став да појединачно виђење, изузев у случају главнокомандујућих, ни из далека не одговара сразмери битака, те се оне на тај начин не могу правилно представити. На крају, требало би узети у обзир и то да се след догађаја, посебно на домаћим ратиштима, одвијао веома брзо, током једва неколико месеци, па је новим акцијама и победама такође требало дати простора.

Ако је малобројност прва карактеристика личних сведочанстава о Куманову и Битољу, њихова краткоћа појављивања сигурно је друга, јер су готово сви, и то у сва три часописа, издати у једном, два, највише три наставка. То важи и за опис Кумановске предбитке на Рујанском вису, боја на Црном Врху, као за тренутке одлуке на Младом Нагоричану.²⁹ Исти случај је и са епилогом датог кроз кратак опис двојице анонимних учесника, у истом броју *Балканског райа*.³⁰ Изузетак од свих наведених представља чланак, тачније делови дневника Петра А. Куновића „Од Београда до Куманова“, који по наставцима (11) заузима скоро половину бројева Гребанчеве *Кронице*, мада се сам опис Кумановске битке и учешће Куновића у њој јавља тек у другој половини целокупног текста.³¹ Да се претпоставити да би наставци Куновићевог дневника били бројнији да он током битке није био рањен, што га је приморало на прекид даљих описа својих ратних искустава. Пажња поклоњена Куновићевом дневнику није потицала само од његове, не претерано велике списатељске надарености, него је разлог вероватно почивао на нечем другом. Наиме, студент права, резервни потпоручник Петар А. Куновић био је, према тврђењу изнетом у Гребанчевој *Кроници*, српски официр који је на челу вода из састава 1. чете 2. батаљона 7. пука, након формалне објаве рата, код карауле „Заједница“ први прешао српско-турску границу.³²

Одсуство личних сведочанстава у случају Битољске битке још је приметније, а то се односи како на број натписа, тако и на број њихових наставака који у само једном случају, у опису анонимног учесника из састава 7. пука,

²⁹ *КТ*, бр. 1; *БР*, бр. 8, 9, 10, 15, 16, 18, 19; *КС*, бр. 16, 17, 20, 21, 31.

³⁰ *БР*, бр. 11.

³¹ Наведени чланак објављен је у бројевима 9, 10, 11, 12, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 26.

³² *КТ*, бр. 9, стр. 1–2. Осим наведеног Куновић је објавио и краћи текст под називом „У Кумановској бици. Дејство српске артиљерије“. *БР*, бр. 5, стр. 66–67.

доспевају тек до четвртог броја.³³ Међу значајнија сведочанства о Битољској бици, не толико по вредности описа, колико по аутору, могао би се уврстити и онај из пера министра Генчића, првобитно објављен у листу *Трибуна* да би се нешто касније нашао и на ступцима Суботићеве *Кронике*.³⁴

За разлику од Куманова и Битоља лична сведочанства о опсади Једрена много су богатија, за шта је и у историјском и пропагандном смислу било више него довољно разлога. Најпре, требало је нагласити пружену, а не добијену помоћ од стране савезника, да би потом, на основу претходног, био дат и очигледан доказ бугарске незахвалности и вероломства. Прегнуће српских трупа, исказано кроз појединачна искуства из опсаде, давало је за ово више него добар материјал, па је присуство оваквих текстова, на овај начин више него објашњиво. Лична искуства у опсади Једрена неки започињу још пре доласка, одмах после битке код Куманова. Такво једно сведочанство има форму писма, у коме се кратко описују доживљаји 4. прекобројног пука који преко Криве Паланке, Тустендила, Софије и Пловдива коначно стиже на Чаталцу, доживљавајући већ после три дана ватрено крштење у виду спречавања једног турског испада. Тоновима којима се одсликава пут још су ведри са посебним нагласком на љубазност, како становништва, тако и бугарских званичника.³⁵ Но, догађај са почетка новембра окарактерисан је као „некавалерство бугарске штампе“. Тих је дана на позицији Чифлик Екмеди изведена успешно заједничка акција двадесетак добровољаца у циљу хватања турских „живих језика“. Бугарска штампа приказала је ову акцију искључиво као бугарску, што је код наших изазвало прилично негодовање.³⁶ Сви даљи описи опсаде одсликавају тмурно, монотono расположење праћено још горим временом. Божић дочекан на положајима је „мртав“ и „глув“, а поновно отпочињање непријатељства, након примирја, доноси тек по коју артиљеријску канонаду.³⁷ Највише активности доносе инжењерци непрекидно утврђујући положаје, што код других родова изазива подсмех. „Дизи руке од војне када је инжењерци воде“, коментарише српска пешадија.³⁸ У марту месецу све се мења и то већ током првог дана. Несрећни упад једне хаубичке гранате у земуницу 4. прекобројног пука оставља иза себе десеторицу мртвих и рањених војника од којих су „само још четворица имали још људске облике“.³⁹ Највише сведочанстава датира ипак од 12. и 13. марта

³³ „Битољска битка. Опис једног учесника 7. пука“, *БР*, бр. 11–14.

³⁴ *КС*, бр. 21, стр. 2.

³⁵ *КГ*, бр. 20, стр. 2–3.

³⁶ Ово сведочење објављено је према писању у *Самоујрави*, а пренето је и у *КС*, бр. 9, стр. 65–66 и *КГ*, бр. 23, стр. 5–7.

³⁷ Ради се о одломцима из дневника Ђ. Ђирића, командира чете 4. прекобројног пука, стационараног у селу Еспетли. Његове белешке датиране од 3. децембра до 7. фебруара, под називом „На опсади до примирја“ и „Пред Једреном после примирја“, штампане су у бр. 22 и 23 Гребанчеве *Кронике*.

³⁸ *КС*, бр. 7–8, стр. 57–58.

³⁹ *БР*, бр. 17, стр. 267–269. Уз чланак, потписан иницијалима В. Н., представљена је и доста нејасна фотографија овог покоља.

када је последњим јуришем тврђава коначно заузета. Међу овим описима највише се истиче сведочење мајора Милована Гавриловића, официра коме се Шукри-паша први предао, на шта је у часописима стављен посебан акценат.⁴⁰ О победи, али из другог угла, говори нам и извесни „Никола“ опором описујући накнадни изглед бојишта, заробљенике, многобројне непокопане лешеве и сл.⁴¹ Предају групе турских официра са западног сектора одбране Једрена под командом Ариф-беја и своје учешће у овом описао је још један анонимни официр. При том додаје да су сви они, већ сутрадан, од стране Бугара, били напросто искасапљени и бачени на улице Једрена.⁴²

Упркос томе што је Албанска операција била најдужа акција у савременој историји и што је по томе превазишла чак и опсаду Једрена, број личних сведочанстава о њој несразмерно је мали, а једини изузетак међу часописима представља гласило Душана Шијачког.⁴³ Разлог за ово прилично је јасан. Једренска опсада завршила се поседањем тврђаве и града, док је савезничка акција на приморју и око Скадра претрпела дипломатски неуспех. Резултат је био србијанско и црногорско напуштање обале крваво добијеног града на Бојани. Посредна последица оваквог исхода одразила се и овде. У *Кроници* Гребанца лична сведочанства о Албанској операцији уопште се не појављују, док код Суботића она попримају карактер новинских извештаја пренетих из појединих дневника. Конкретно, ради се о утисцима Јаше Томића који је са лица места извештавао о догађајима, а чији су текстови, поред осталих дневних листова, пренети и овде, да би се у коначној верзији појавили и у две посебне књиге.⁴⁴ Изузетак од свега реченог је напис у *Балканском райу* објављен под називом „Од Ваљева до Јадрана“ који својим начином представљања догађаја, али и обимом знатно одскаче од других, или тачније представља својеврстан образац ове врсте тематике. Фактографски елементи овде су познати, а њихов актер је Дринска дивизија 2. позива. Текст започиње мобилизацијом у Ваљеву, да би у даљим наставцима био описан ратни пут дела ове дивизије (1. батаљона 5. пука), од Приштине и Вучитрна до Призрена и Ђаковице. Даље излагање говори о продору кроз северну Албанију, о биткама код Мјета и Љеша и коначном избијању на обалу Јадрана. Продор се наставља ка Драчу, да би се у последњем наставку описала и битка код села Дајчи. Ова пука фактографија, у оригиналном тексту, има сасвим другачију боју, пошто је његов аутор списатељски прилично надарен, па има склоности и ка

⁴⁰ Његово сведочанство објављено најпре у *Полицици*, пренето је потпуно идентично и у *КС*, бр. 23, стр. 189–191, исто као и у *БР*, бр. 13, стр. 206–207.

⁴¹ *БР*, бр. 11, стр. 174–176; бр. 37, стр. 590–591.

⁴² *БР*, бр. 17, стр. 260–261.

⁴³ О току ове војне акције види: М. Милићевић, *Албанска операција. Дејствија српских њруја у северној Албанији и на приморју од 23. октобра 1912. до 30. априла 1913*, Београд 2011.

⁴⁴ Ј. Томић, *Рај у Албанији и под Скадром*, Нови Сад 1913. О пређашњим акцијама српских трупа види *Рај на Косову и у Сјарој Србији*, Нови Сад 1912 (фототип. изд., Београд 1999).

детаљима. Он описује напоре и патњу током проласка кроз албанске гудуре, понашање људи, ситне крађе, као и много шта лично преживљено, а нама кроз текст на помало ироничан начин, али ипак верно пренето. Изнета прича истиче се и по обиму пошто је уместо уобичајених три до пет она имала чак девет наставака, мада је упркос томе, из непознатих разлога, она ипак остала недовршена.⁴⁵ Делимичну допуну даљем следу догађаја даје дводелни чланак пренет из *Полиџике*, под насловом „Ужичани на мору“. У овом напису, кроз један прилично ведар тон описује се краткотрајни боравак и догоровштине трупа *Приморског кора* у Солуну током њиховог пребацивања из Србије за Скадар. Оштром оку анонимног аутора (потпис „С“) није промакло изузетно брзо привикавање људства на све новине попут бродова, луке и сл. Мештани су, како се описује у тексту, узвратили истим прилагођавањем, преведећи за само два дана јеловнике и на српски језик.⁴⁶

Највеће узбуђење код читалачке публике изазивала је вероватно комитска борба, па су сведочанства њених учесника у часописима такође била бројна. Ово се поготово односи на Гребанчево уредништво, чији се манир приказивања војвода путем фотографије одразио и на учесталост описа њихове акције. Због тога се у његовој *Кроници* могу наћи десетине сведочанстава датих у виду појединачних чланака, најчешће под називом „Комите у акцији“. Знатно ређи су написи састављени од три, понекад и четири наставка, а само се „Ка Новом Пазару“ појавио у чак седам бројева.⁴⁷ Истоветан уреднички пут следио је и Шијачки, с тим што су искази „његових комита“ нешто ређи и доста краћи, састављени од једног или тек два наставка. Што се тиче наслова и овде, као и много чега већ изреченог, влада прилична једнообразност. Наслов се обично своди на релацију тј. поход на неко од места (Приштина, Елбасан и сл.), или је везан за припадност некој од јединица („У чети војводе Ванђела“, „У чети војводе Дејана“ и др.). Извесна разлика између текстова опажа се једино у литерарној надарености и степену личне импресије. У овом погледу посебно се истичу поменути „Ка Новом Пазару“, „У чети војводе Дејана“ и „На путу за Приштину“.⁴⁸

Упркос извесној дози субјективности, сазнајна вредност овог типа текстова изузетно је велика. Ово поготово када се ради о првим данима рата, тј. о борбама које су се одвијале пре његове званичне објаве. Дуели са башибозуком и Арнаутима око караула Мердаре, Репоња и Мировци, нису представљали званичан део историје Првог балканског рата, те су случајно или намерно остали у дубокој историографској сенци.

Истоветност садржаја није, барем у потпуности, негирала и извесну посебност. Једна од рубрика – „Какав је српски војник“ – карактеристична је

⁴⁵ Напис „Од Ваљева до Јадрана“ објављен је у бројевима 13, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 23 *БР*. Последњи наставак, у броју 23, окончава се са „наставиће се“, а не са „свршиће се“ или „свршетак“ као што је то било уобичајено.

⁴⁶ *КС*, бр. 26, стр. 215–216; бр. 27, стр. 220–222.

⁴⁷ *КГ*, бр 3–9.

⁴⁸ *КГ*, бр. 3–9; *КГ*, 12, 13, 21; *КГ*, 12–14, 26.

управо за *Балкански рай*, мада се, истини за вољу, извесни елементи њеног садржаја могу наћи и у друга два часописа. Радило се о кратким, али честим написима где се кроз различите појединачне ратне епизоде, претпоставимо на основу стварног догађаја уздизала нека од војничких врлина.⁴⁹ То су, у првом реду, храброст, истрајност или пожртвовање, истакнуто како код обичних војника, тако и њихових заповедника. Затим су ту и позитивне оцене дате од стране иностраних посматрача, као и две са потписом Врховног команданта, престолонаследника Александра. Прва је поводом окончања рата са Турцима, а друга противу Бугара.⁵⁰ Један оригиналан документ, о чему је раније било речи, такође је уврштен у ову рубрику. Радило се о службеној изјави бившег команданта Приморских трупа, пуковника Дамјана Поповића, у којој је негирао све оптужбе аустријских и других поданика у вези с наводним крађама и отимачинама српских војника на подручју Скадра и албанског приморја, тј. подручја које је до краја априла 1913. било под његовом командном одговорношћу.⁵¹

Најразноврснији искази о прошлости и савремености, или према нашем временском стајалишту, даљој и ближој прошлости, нису били једини садржај ових часописа. Својеврсна гео- и етнографска панорама, посматрана у ширем смислу, такође је била незаобилазна, пошто су описи запоседнутих географских простора, њихових центара као и житеља, сликом и речју, редовно испуњавали ступце. У том погледу часописи су, чак и у форми представљања, били посве идентични, с тим што је *Балкански рай* овој врсти садржаја, боље речено рубрици, наденуо име – „из Нове Србије“, док је код Суботића ово „Опис места у ослобођеним крајевима“. Кроз ову рубрику, најпре се давала панорамска фотографија појединог града, или неког његовог репрезентативног здања (тврђава, зграда, црква), а затим је, најчешће у неком од наредних бројева, следио његов кратак географски и историјски опис. На овај начин обухваћена су сва значајнија места Косова и Метохије, Старе Србије и Македоније, при чему су неки од градова, као нпр. фотографије Скопља и неке од његових знаменитости код Суботића, исто као и Шијачког, били прилично фаворизовани.⁵² Сличан случај у сва три часописа, и то из крајње разумљивих разлога је и са Скадром на Бојани, а такође и са Марковим Прилепом. Пратећи текстуални делови, издати понекад и са читава два броја закашњења, најчешће су кратки, реда величине ступца. Наилази се ипак и на нешто дуже описе појединих места, датих у два, па и три наставка. Такви су случајеви са извештајима о Новопазарском санцаку (Суботић), Полимљу

⁴⁹ Ова рубрика јавља се у више од половине (23) бројева *БР*.

⁵⁰ *БР*, бр. 19, од 18, 26. 5. 1913, стр. 293; бр. 24 од 21. 7. 1913, стр. 374; бр. 33, 6. 13. 1913, стр. 527.

⁵¹ *БР*, 38, од 10. 12. 1913, стр. 607. О овом и сличним збивањима, детаљније М. Милићевић, *Рай за море*, Београд 2011, стр. 137–148.

⁵² Сва три часописа су Скопље често називали „Душановим градом“. Како су и Призрен крстили на исти начин, читаоци су, претпостављамо, често били у недоумици, нарочито када се ради о појединим фотографијама.

(Гребанац), као и Љешу који је доста опширно, у три наставка, описао знаменити Спиридон Гопчевић.⁵³ Као творци текстова на ову тему, од знаменитијих домаћих аутора јављају се и Александар Белић и Јефто Дедијер. Поједина места представљана су и кроз локалне специфичности. Прилеп је, примера ради, означен као град породиља, са 15, 20, па и 25 порођаја, због чега су у укупном броју житеља (28 000), мала деца заузимала крајње несразмеран број (4500).⁵⁴

Изузеци од правила постоје наравно и овде, па се у часописима налазе и друге фотографије и описи, често са врло индиректном или готово никаквом везом са поменутом географском тематиком. Ту су фотографије здања бугарског и турског министарства војске, мостова на Босфору, као и више фотографија Аја Софије. У поменутој групи, у смислу неприпадања државним границама већ постојеће или будуће краљевине Србије, спада и прилично обиман опис (фото и наративни) Подгорице, из ког поред осталог сазнајемо да је град у то време имао нешто преко 12 000 житеља од којих су око 2500 били муслимани.⁵⁵ Ипак, много карактеристичнији случај представљања градова и области су Дубровник и Босна и Херцеговина, који се у *Балканском рају* јављају у рубрици под очигледно тенденциозним насловима „Са српског мора“ и „Из наше Босне“.⁵⁶

Часописи посвећени балканским ратовима нису представљали само географске просторе, већ и у знатној мањој мери њихове житеље, ослончавајући их, бар када је *Балкански рај* у питању, заједничким именом – „наши нови поданици“. При том, готово доследно, избегавано је верско, па и национално опредељење, мада овај, очигледно намеран став, доноси данас приличан низ недоумица. Међу „нашим новим поданицима“ налазе се и фотографије Црногораца тј. Црногорки, а неки од часописа, могуће и због пуког мањка фотографија „нових“ Срба, користили су и фотографије „стarih“, задружних породица из Србије, или сељанки из околине Београда (Суботић). Од других народа, фотографије Албанаца су биле рекордно најучесталије, било да се радило о оним из околине Скопља, Драча или онима из делова саме Албаније.

Наративну шароликост ових часописа поспешивала су и књижевна дела, која и поред тога што не представљају историографску форму, сигурно заслужују барем кратак помен, како због целовитости увида, тако, још више, због величине књижевних имена њихових аутора. Уметнички искази у прозној, још чешће у лирској форми препознатљив су део ове периодике. У првој врсти предњачила је Суботићева *Рајна кроника* у којој су кратке прозне форме, у посебној рубрици „Ратне приче“, излазиле у готово сваком другом броју. Аутори ових цртица данас су углавном непознати, мада

⁵³ *КГ*, бр. 14, 15 и 16.

⁵⁴ *КС*, 33, од 6. 6. (19. 6) 1913, стр. 371.

⁵⁵ *БР*, 17, од 19. 5. 1913, стр. 270–271.

⁵⁶ *БР*, бр. 14, од 21. 4. 1913, стр. 218–219; бр. 15, од 28. 4. 1913, стр. 228–233.

се међу њима могу наћи и имена попут Дарка Рибникара или књижевно још познатијег Иве Ђипика. Овај аутор *Кронику* је обогатио са три кратка дела чији су наслови, очигледно потпуно заборављени, испуштени чак и из њему посвећених антологија.⁵⁷ Имена знаменитих прозаиста јављају се и на страницама *Балканског рајџа*, при чему ћемо, због некњижевне врсте текстова, овде изузети чак и једног Бранислава Нушића. Ипак, преостала имена попут Ивана Цанкара или Боре Станковића довољно говоре о прозном квалитету ове периодике.⁵⁸ По обиму пак, овде је најзаступљенији Радован Тунгуз-Перовић Невесињски, чији су одломци из романа посвећеног ратничком животу Црногораца – „Ћетна Вукова“ објављени у првих неколико бројева овог часописа.⁵⁹

Прозна дела, у још већем броју, пратила је и друга књижевна врста – поезија. Епске, понека прозна и знатно најбројније лирске песме биле су незаобилазни део садржаја па се примерак без неке од њих једноставно није могао наћи. Због овога је сваки од часописа представљао поред осталог и омању збирку поезије, насталу из пера десетина и десетина аутора. Заједничка особина ових стихотвораца била је анонимност, а још више, њихова разноликост. Чинили су их како мобилисани војници и подофицири, тако и уметнички наstroјени официри. Уз ове је, у сва три часописа, приметна и једна посебна песничка подгрупа именована под заједничким називом „комитске“ односно „четничке“ песме. Други песници, највероватније неуниформисани, често су се потписивали псеудонимом, попут једноставног „А“ или „Сокољанин“, а било је и таквих, као *Никац од Ровина*, који су своја псеудоимена преузимали од некада славних ратника.⁶⁰ Посебну групу чинили су тада знане, а данас једва и помињане поете као Стеван Владислав Каћански, Милорад М. Петровић или „Жучни Нестор“ – Прока Јовкић, вероватно најзаступљенији лирски аутор када је Гребанчева *Кроника* у питању. Најзначајнија група и данас познатих, представљала је сам врх српске песничке антологије. Њу су творили најпре покојни Ђура Јакшић, Змај и Лаза Костић, а пратили су их већ готово исто толико славни савременици – Алекса Шантић, Јован Дучић, Милан Ракић, Војислав Илић Млађи, Сима Пандуровић и, коначно, рано преминули Владислав Петковић Дис. Сваки од ових песничких великана даривао је часописима по неку од својих песама, при чему је Алекса Шантић, у смислу бројности, посебно предњачио.

⁵⁷ Ради се о делима „На станици“, „У болници“ и „У возу“. *КС*, бр. 10, стр. 76, 87; бр. 12, стр. 103; бр. 20, стр. 165–166. Уп. И. Ђипико, *Пауци и друге њриповейке* (избор и предговор Б. Ковачевић, стр. 7–30), Српска књижевност у сто књига, књ. 44, Нови Сад, Београд, 1969.

⁵⁸ Списак свих сарадника *Балканског рајџа*, укључујући и књижевнике, објављен је на првој страници његовог другог издања. Нав. дело, без пагинације, Београд 2010 (репр. изд.).

⁵⁹ *БР*, бр. 1, стр. 4–5; бр. 2, стр. 19; бр. 6, стр. 82–83; бр. 7, стр. 98–99.

⁶⁰ Ради се наравно о Николи Томановићу, родом од Цуца, знаменитом црногорском јунаку са почетка односно средине 18. века.

Milić J. Milićević

ILLUSTRATED PERIODICALS AS NARRATIVE REPORTS ON THE BALKAN WARS

Summary

The article is a parallel analysis of different types of texts: official documents, testimonies, ethnographic and artistic accounts, which through three contemporary periodicals, two Illustrated war chronicles of the same name and the Balkan war in pictures and words, depicted the chain of events and the scenery of the two Balkan wars. The article focuses on the sameness of the content, with some remarks on certain specific qualities.

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(=163.41)"19"(082)

94(497)"1912/1913"(082)

355.48(497.11)"19"(082)

94(497.11)"1912/1913"(082)

НАУЧНИ скуп „Први балкански рат 1912/1913 историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства“ (2013 ; Београд)

Први балкански рат 1912/1913 историјски процеси и проблеми у светлости стогодишњег искуства / Уредник Михаило Војводић. – Београд : Српска академија наука и уметности, 2015 (Београд : Гласник). – 399 стр. ; 25 см. – (Научни скупови ; књ. 147. Одељење историјских наука. књ. 35)

На спор. насл. стр. : The First Balkan War 1912/1913 historical processes and problems in the light of the centennial experience. – Тираж 400. – Стр. 9–12: Увод – Михаило Војводић. – Напомене и библиографске референце уз сваки рад. – Summaries.

ISBN 978-86-7025-658-3

а) Срби – Историја – 20в – Зборници б) Балкански ратови – 1912–1913 – Зборници с) Србија – Војна историја – 1912–1913 – Зборници д) Србија – Историја – 20в – Зборници
COBISS.SR-ID 215653388